

CSÁTH GÉZA PAPIRSZÍNHÁZA

CSÁTH GÉZA: *Hamvazószerda*.

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Csáth Géza színműveinek megjelenése nem csupán értékmentő vállalkozás, hanem az író újlagos felfedezésének következménye. A novellák és a zenekritikák válogatása után okkal következett ez a kötet. Hiszen Csáth ma ismét népszerű író, úgy tetszik, végérvényesen felfedeztetett. És nemcsak ő, hanem egy egész nemzedék. A modern magyar prózának és drámának az a generációja, amelyet hosszú évtizedeken át árnyékba borítottak a Nyugat nagyai. Csáth mellett Török Gyula, Szini Gyula, Cholnoky László, Cholnoky Viktor, Laczkó Géza, Lovik Károly prózája is új életre kelt, vagy Szomorú Dezső és Szép Ernő darabjai. A könyvkiadás, a színház és az irodalomtörténet versengve fedezi fel, értelmezi, népszerűsíti a magyar irodalom e »kődlovagjait«.

A felfedező munkát két ok is sürgeti. Néhány esztendeje megszorodtak a viták a magyar próza (és dráma) európai elhelyezkedéséről, ún. megkérdőjelezéséről, nemzeti karakterének tulajdonságairól. És ezekben a vitákban gyakran hangzik el az érv, hogy irodalmunk csak kivételesen mutatott fel az európai próza nagy vonulataiba igazodó alkotást, s hogy ezeket a kivételeket a hagyományos anekdotázó irodalom veszi körül. Nos, modern irodalmunk derékhadának kritikai gondozása arról győz meg bennünket, hogy éppen ez a derékhad jelenti a kivételes alkotások irodalomtörténeti környezetét. És hogy ez a környezet az európai törekvésekhez igazodik. Sőt a világirodalmi fejlődéssel egyidejűleg jelentkeznek nála az újítás törekvései, akár a szikár, kegyetlen realizmusé, akár a víziós álomvilágé. Csáth Géza novellái is »szinkronban« vannak a kor — a század eleje — európai tájékozódásával; kendőzetlen valóságábrázolásuk, a lélek mélyébe hatoló vizsgálatuk vagy ellenkezőleg sejtelmes szimbólumaik révén, amelyeket Illés Endre Franz Kafka műveivel rokonít.

A korszerű európai áramlatok jelentkeznek hát a Nyugat körüli derékhad műveiben, azt igazolva, hogy Babits vagy Kosztolányi nagyszerű prózai művei (a *Halálfiat* vagy az *Édes Anna*) nem voltak magányos remekek. Ez a derékhad iránt megnyilvánuló kritikai érdeklődés egyik motívuma.

A másik pedig az a felismerés, hogy az új magyar próza vállalkozásait részben éppen e félig elfelejtett derékhad készítette elő. Minden irodalmi korszak előbb-utóbb megkeresi és felismeri a maga elődeit. Az új magyar novella — Déry Tibortól Örkény Istvánig és Mészöly Miklóstól Hernádi Gyuláig — gyakran, talán ösztönösen, azokat az utakat járja be, amelyeket e magányos »kődlovagok« nyitottak a század első két évtizedében. A vizsgálat szigorú vagy a képzelet röpte valamiképpen ezekre az elfeledett, aztán mind nagyobb ámulattal újraolvasott művekre utal. Prózánk folytonossága, a hagyomány és az újítás egészséges aránya kívánja, hogy a »kődlovagok« végre levessék kódálarukat és teljes valóságukban, teljes fényükben lépjenek saját utókoruk: a jelen elé.

Csáth Géza műveiről is ennek a kettős érdeklődésnek a fókuszában derül ki, hogy a modern magyar irodalom java terméséből valók. »Kődlovag«-ból ezért lehetett olyan író, aki iránt nemcsak irodalomtörténészek érdeklődnek, hanem a közönség is, akinek mai irodalmunk elődei között jelöltetett ki a szerepe. S ezért nem kevés érdeklődéssel olvastuk el Csáth Géza »papírszínházát«. A feledés sűrű rétege alól megmentett drámáinak kötetét, a *Hamvazószerda* című válogatást, amely Dér Zoltán (akinek már sokat köszönhet a Csáth Gézával foglalkozó filológia) gondozásában és értő bevezetőjével került most közönség elé.

E válogatás kétféle drámai igényt, műformát és stílust mutat. Mindkettő a század első évtizedeinek magyar drámairodalmához igazodik. Az első változatot a *Janika* című színdarab (valamint két igénytelenebb munka: a *Kisvárosi történet* és a *Kis családi dráma*) fejezi ki. Dér Zoltán találoan jegyzi meg, hogy a színpadra állított történet magvát akár anekdotában is el lehetne mondani. A férfi, aki saját gyermekeként gyászolja a kisfiút, aki valójában felesége házasságtörésének gyümölcse: valóban anekdotikus figura. És a szituáció is az, a feleség és a házibarát drámai felelősségre vonásából kibontakozó általános megbékülés. Ez a szituáció egy társadalmi réteg — a felemás módon alakult magyar hivatalnok polgárság — életének és tudatának groteszk ellentmondását jeleníti meg. Kispolgári életük alapvetően más, mint dzsentroid, fellengzős magatartásuk, s a kettő konfliktusát csak tragikomikus kompromisszum hidalhatja át. Ennek a kompromisszumnak a feltételeit és körülményeit ábrázolja a darab.

A *Janika* a magyar polgárság életébe világít, s a realista színház módszerét, eljárásait használja. Kritikai társadalomképét sajátos pszichológiai igény egészíti ki. Csáth nemcsak a polgárság életének és tudatának ellentmondására figyelmeztet, hanem egy lélektani és morális helyzet közelebbi vizsgálatára is vállalkozik. Az foglalkoztatja, hogy a Pertics házaspár és Boér Kálmán házassági »háromszögét« milyen pszichológia mozgatja s ennek a mozgásnak mik a morális következményei. A férj, a feleség és a szerető magatartásának lélektani magyarázatát tárja fel, műve nemcsak társadalomkritikai kép ezért, hanem lélektani tanulmány is.

Mint ilyen, korántsem áll magányosan a magyar drámairodalom század eleji kísérletei között. Egy egész, Ibsen és Shaw nyomdokain járó drámaíró-generáció foglalkozott a »társadalmi hazugságok« leleplezésével és a hazugság lélektani hátterének vizsgálatával. És ezen belül is azzal a kompromisszummal, amelyet a kispolgárság önmagával kénytelen kötni naponta, hogy feloldhassa a helyzete és magatartása közötti konfliktusokat. Ezt a kompromisszumot ábrázolta például Barta Lajos a *Szerelemben*, Szép Ernő a *Patikában* vagy (valamivel később) a *Vőlegényben*. Ezek a darabok alkotják Csáth művének közelebbi drámatörténeti környezetét.

A *Horváték* című dráma is részben ezt a modellt követi. A szerencsésében szerencsétlen tanár sorsa, amelyet éppen a hatalmas örökség sodor csödébe, a magyar polgárságnak ugyanazt a »hamis tudatát« és hamis magatartását leplezi le, mint előbb a *Janika*. Horvát tanár úr beéri a derűs szegénységgel s boldog tud lenni a kezdő tanár szerény helyzetében is. Am miután örökséghez jutott, úgy érzi, a züllő dzsentri életmódját kell követnie. S ezzel nemcsak örökségét herdálja el, hanem családi boldogságát és önbecsülését is. Ennek a konfliktusnak is van párja a kor magyar drámairodalmában: Földes Imre egykor nagy sikert aratott darabja, *A hivatalnok urak*, amely ugyancsak a fellengzős, úrhatnám kispolgári életvitelt leplezi le.

A tanár drámájának azonban nemcsak társadalomkritikai értelme van, hanem személyes jelentése is. Csáth Géza a *Horváték* írása idején már a morfium rabja volt, s darabjában a méregtől való szabadulás, az újrakezdés reményét és lehetőségét is megfogalmazta. Horvát tanár ugyanis elszegényedve, megbukva és kifosztva férfias elhatározással kezdi újra munkáját, életét. Visszaköltözik egykori apró lakásába, nekilát iskolai és tudományos munkájának. »Három hónap óta (...) nem iszom — tart számvetést változó sorsa felett. — Egyszerre csodálatos erő szállt meg. Vágy, hogy még egyszer éljek, dolgozni tudjak, örülni tudjak és egészséges álmokkal aludjak.« Csáth azt is tudja, hogy ennek az újrakezdésnek mi ad erőt. Az intellektuális belátásra, az önálló gondolkodásra hivatkozik. »A gondolkodás önállósága — mondatja hősével — olyan valami, ami megvédi és megvédheti az embert minden kellemetlenségtől«. És ehhez még hozzáteszi: »Az a fontos, hogy az ember meg legyen elégedve magával. (...) Ez pedig csak úgy érhető el, ha mindent, amit tenni akar, jól megdöngöl, szóval ha önállóan gondolkodik, akkor aztán soha sincs oka megbánni, amit tett.«

Sajnos, Csáth Géza a maga részéről nem követte ezt a programot. Felismerte a jót, de nem valósította meg. Nem volt ereje ahhoz, hogy Horvát tanár módjára meggondolja és megváltoztassa életét s mindent újrakezdve betöltse az író pályája iránt megnyilvánuló várakozásokat. Sorsa így ellenképe lett hőse sorsának. Még egy végzetes motívumban is. Horvát, a csőd szélén, tönkremenne és feleségétől eltaszítva, azzal a gondolattal foglalkozik, hogy az asszonyt agyonlövi. Aztán, ahogy hegednek a sebei, s ahogy feltámad benne a meggondolás, az újrakezdés vágya, természetesen letesz erről az örült tervről. Csáth később, már a betegség végső következményeinek kirobbanásakor, végrehajtja a tanár tervét: rendelőjében agyonlövi feleségét, majd öngyilkosságot kísérel meg. Ezzel teljesült be a sorsa; pár hónappal később, az elmeegógyintézetből szökve, a jugoszláv-magyar határon megmérgezte magát.

A *Horvátékban*, mint pillanatnyi lehetőség, már megjelenik a halál, a sorstragédia motívuma. Csáth drámairói munkásságának másik változatában, amely a *Hamvazószerda* című játékban ölt alakot, már ez a motívum uralkodik. Ez a darab, szemben a korábbiak társadalomkritikai igényével, teljességgel személyes jellegű, az író belső dilemmáit és vergődését tárja fel. Hőse: Az Utolsó Vendég megcsömörlött az élettől, egy üres vendéglő hajnali csendjében saját halálát képzelel el, s képzeletében, mint a közép-kori haláltáncokban, sorra megjelennek élő és meghalt rokonai, szeretői, barátai. Arra is fény derül, hogy mi okozta a csömört. »Bocsáss meg, nagymama — halljuk a Vendég magyarázkodását —, én sokkal többet éltem, mint te. Szívtál már ópiumot? Nohát, aki azt szív, egy nap alatt tíz esztendő élt. Én jelenleg húszezer éves vagyok.«

E furcsa gondolatmenet voltaképpen Csáth egy 1909-es esszéjére utal, amelyet Illés Endre idéz *A varázsló halála* előszavában. »A lét eszenciája olyan drága portéka, amelyből egész nemzedékek évszázadok alatt kapnak — egy órát. Aki ebbe belenyugszik, az belenyugodott abba, hogy meghaljon, mielőtt megszületett. Aki azonban valójában emberré tud lenni, és számot vetett magával, mint méltóságához illik, az raboljon magának mindennap tizennégy órát. Ez a tizennégy óra egyenlő négyszáz generációnak nyolcezer éves életével. De számítsunk csak ötezret. Egy nap alatt tehát ötezer esztendő élek. Egy esztendő alatt ez körülbelül kétmillió évet jelent. Föltéve, hogy az ópiumszívást mint kifejtelt, erős férfi kezded, és nagy gondot fordítasz testi épéséged fönntartására, amelyet legjobb ügyes orvosra bízni, tíz esztendeig elélhatsz. És ekkor húszmillió éves korodban nyugodtan hajthatod fejedet az örök megsemmisülés jeges párnájára.«

Groteszk okfejtés, különös logika ez, Csáth Géza mégis erre a szillogizmusra tette fel sorsát, boldogságát, életét. És a *Hamvazószerdában* ennek a logikának a végső következményével vet számot; az ópiumszívó csömörével utasítja el az élet feladatait és reményeit. Saját végső leszámolását, kiábrándulását, összeomlását ekölegezi.

A *Hamvazószerda* azok közé az írások közé tartozik, amelyek — Dér Zoltán szavaival — »az álom, a kék, az örület, a kegyetlenség borzongató és riasztó titkaiban« ismerik fel »azokat a szenzációkat, melyekben a lélek névtelen, lázas feszültségei, vágyai és ezek torzulásra ítéltége is kifejeződik.« Dér Zoltán E. T. A. Hoffmannra, Poe-ra és Kosztolányira hivatkozik, mint Csáth Géza fantasztikumának ihletőire, pontosabban társaira. A *Hamvazószerda* is fantasztikus darab, álomképei és halálvíziói egy mérgezett lélek gyötrelmét és torzulását fejezik ki. És az még különös, tragikus szint is ad neki, hogy a gyötrelmek, amelyeket kifejez, minden áttételesség nélkül a szerző gyötrelmei. A lényegyet tekintve alig van benne alakítás, »transzformáció«: egy narkotikus csömörét jeleníti meg, s valóban a szerző narkotikus csömöréről szól.

Mint a társadalomkritikai-lélektani realizmussal írott drámáknak, ennek is megvan az irodalomtörténeti környezete. Részben Balázs Béla misztériumaiban, amelyek maguk is fantasztikus-álomszerű közegben ábrázolják a lélek rejtelmeit és torzulásait. Részben pedig abban az irodalomban, amely már a modern lélektan ismeretében közeledik az emberi lélek titkaihoz, de még nem freudista analízissel dolgozik, hanem miszti-

kával és sejtelmes szimbólumokkal tárja fel a ráció rétege alatt rejtőző mélyebb valóságot. Babits *Gólyakalifa*, Harsányi Kálmán *Kristálynézők*, Török Gyula *Ikrek* és Cholnoky László *Tamás* című regényében öltött ez a közelítés alakot. És a Bálint Aladár által 1917-ben szerkesztett *Éjjél* című antológiában, amelynek előszavát Kosztolányi írta. Ez a kötet egész csokorralótt válogatott össze a magyar írók »misztikus novelláiból«. »Ami valaha künn volt — olvassuk Kosztolányi szavait —, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. (...) Nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.«

Csáth Géza lelkében is volt ilyen »szoba«: a morfinista magányos rejteke. És ebbe a titokzatos »szobába« engedett be egy fénysugarat, midőn a *Hamvazószerdában* önmagáról, romlásáról és csömöréről beszélt. Sorsának különös tragédiája, hogy milyen következetes volt önismeretében, oly gyengének bizonyult elhatározásaiban. Önkritikája jobban működött, mint veszélyérzete, mint az önfenntartás ösztöne.

POMOGÁTS BÉLA

A SZORGALMAS KUTATÓMUNKA SZÉP PÉLDÁJA

Zentai Monográfiái Füzetek 1—22.

Zentai Füzetek 1—19.

Zenta, a Tisza melléki kisváros 1966-ban ünnepelte fennállásának 750. évfordulóját. Hét és fél évszázad még a történelemben is igen hosszú időszakot ölel fel, az emberi társadalom fejlődését a korai középkortól egészen napjainkig. Zenta névével ugyanis egy 1216. évből származó okiratban találkozunk először. A letűnt évszázadok háborús eseményei a mai Vajdaság területén döntően kihatottak a város fejlődésére is. Az ősi településből az idők folyamán kifejlődött helység kétszer is elpusztult az átvonuló hadak pusztítása folytán, azonban a pusztulást mindkét esetben követte az újjáépítés és a békés építőmunka időszakai, s a Tisza menti városka kiállta az idők viharát.

1961. október 28-án Zenta népbizottsága határozatot hozott, hogy a város fennállásának 750. évfordulója alkalmából kiadja a várostörténeti monográfiát. A művelődési tanács a monográfia megírása körüli teendők megszervezésére szerkesztő bizottságot nevezett ki. A főszerkesztő Erdélyi István lett, a bizottság tagjai pedig Danilo Branovački, dr. Burány Béla, Katona Pál, dr. Szeli István, Tóth Horgosi Pál és Nesztor Vukov.

Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a bizottság az elmúlt 13 évben igen sikeres és termékeny munkát végzett. A város legjobb történészei, közéleti és kulturális munkásai, szakemberei vállalkoztak az egyes témák feldolgozására, de nem maradt el a más városokban élő munkatársak segítsége sem.

A monográfia szerkesztő bizottsága eddig több mint húsz füzetet adott ki. Számunkra legérdekesebbek a város történetével kapcsolatos füzetek, amelyek a település fejlődésének egyes időszakára vonatkozó kérdéseket dolgozzák fel. Igen értékesek azonban a művelődéstörténetre, a gazdasági fejlődésre, a város földrajzára és etnográfiájára,